

UOT 633.7:631.4/5:638.4

AZƏRBAYCANDA ÇAYÇILIĞIN TARİXİ ASPEKTDƏN İNKİŞAFI, İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİ VƏ PERSPEKTİVLİYİ

F.A.QULİYEV¹, A.T.QURBANOVA^{2*}

¹AMEA-nın Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi AZ4200, Lənkəran şəhəri, Ş. Axundov küç. 18. Azərbaycan;

²Lənkəran Dövlət Universiteti, AZ4200 Lənkəran şəhəri, H.Aslanov 50.

E-mail: prof.fquliyev@mail.ru; aydanqurbanova16@gmail.com

HISTORICAL ASPECTS OF DEVELOPMENT AND ECONOMICAL PRODUCTIVITY PROSPECTS OF TEA GROWING IN AZERBAIJAN

F.A.GULIYEV¹, A.T.GURBANOVA^{2*}

¹Lankaran Regional Scientific Center of ANAS; ²Lankaran State University

The article indicates the ways of development and prospects of the tea industry in Azerbaijan, indicates attempts to cultivate tea by individual land users and amateurs. It is noted that the first attempts to cultivate tea in the Lankaran-Astara and Zagatala-Balakan subtropical zones of Azerbaijan date back to the end of the 19th century. And the industrial development of tea growing in the republic begins in the 30s of the XX century. The role of science in the development of tea growing to the tea industry is given, as well as the prospects for tea growing in Azerbaijan. Soil and climatic conditions of the Lankaran-Astara and Zagatala-Balakan subtropical zones are analyzed with the aim of industrial development of this important branch of the agriculture of the republic. It is noted that in 2010, the total area of tea plantations in our country decreased to 587 hectares, and the production of green leaf products to 545 tons, but thanks to the measures taken in 2017 to overcome this situation, starting from 2016, thanks to the measures taken to develop tea growing and increase the interest of tea producers, the area of tea plantations doubled compared to 2010 up to 1114.3 hectares, and green leaf production increased by 42.2%, reaching 775.2 tons. As a result of the implementation of the "State Program for the Development of the Tea Industry in the Republic of Azerbaijan for 2018-2027", approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated February 2018, by 2027 the area of tea plantations in the country is expected to increase to 3,000 hectares, the green tea collection up to 8.5 thousand tons. In 2019, as a result of joint scientific research conducted by the ANAS-Lenkoran Regional Scientific Center with the Lankaran Tea Branch of the Azerbaijan Research Institute of Fruit Growing and Tea Growing, for the first time using the cloning method, 4 new varieties of tea with a high yield of green leaves and the highest quality were realised. These varieties of tea ("Fermanchay", "Lenkoran", "Khazar", "Fermanchay pink") are superior to the check variant (zoned tea variety "Azerbaijan-2") in terms of the intensity of stem formation and the size of the leaf area. It has been determined that the newly created varieties outperform the zoned variety "Azerbaijan-2" in leaf productivity of green tea by more than 80%, and as a result of complex agrotechnical care, the yield per hectare exceeds 12-15 tons. Thus, the achievement of the goal set in the State Program will be possible due to high-quality and productive seedlings of new varieties of tea created by vegetative propagation.

Açar sözlər: çayçılıq, subtropiklər, torpaq-iqlim şəraitləri, inkişaf tarixi, elmi tədqiqat, elmin rolu

Ключевые слова: чаеводство, субтропики, почвенно-климатические условия, история развития, научное исследование, роль науки

Keywords: tea growing, subtropics, soil and climate conditions, history of development, scientific research, role of science

Azərbaycanda çay bitkisinin yetişdirilməsi tarixinə nəzər salsaq, onun qonşu Rusiya və Gürcüstan ölkələri ilə sıx əlaqəli olduğu görünür. Rusiyaya çay bitkisinin gətirilmə tarixi 1833-cü ilə təsadüf edir. Bundan bir müddət sonra 1890-cı illərdə V.A.Tixomirovun, A.N.Krasnovun, İ.Klingenin rəhbərliyi altında klassik çay becərən ölkələrə - Çin, Hindistan, Yaponiya, Şri-Lankaya xüsusi ekspedisiya təşkil edilmişdir. Ekspedisiyanın məqsədi çaybecərən rayonları öyrənmək, səpin və əkin materiallarını tədarük etmək olmuşdur.

Gürcüstanın Qara dəniz sahillərinin rütubətli subtropik rayonlarında çay bitkisinin becərilməsinə isə bir müddət sonra başlanılmışdır.

Ölkəmizdə çayçılıq təsərrüfatının yaradılmasının mümkünlüyü barədə məsələ XIX əsrin 80-90-cı illərində müzakirə edilmişdir. Qafqazda çaybecərmə, onun perspektivliyi ilə maraqlanmağa başlanmışdır. Bu zaman Qara dəniz sahillərində olduğu kimi, Xəzər dənizi sahillərinin də çay becərmə üçün əlverişli olub, olmaması ilə bir sıra mütəxəssislər, torpaq mülkiyyətçiləri və s. maraqlanmışlar. Bəziləri bu problemə tərəddüdlə yanaşmış, bəziləri isə regionlarda çay becərmənin mümkün olmasını müsbət qiymətləndirmişlər. Məsələn üçün V.A.Daniel-Ştadt Rusiya kənd təsərrüfatı cəmiyyətinin mart 1887-ci ildəki müşavirəsində Zaqafqaziya çayçılığın inkişafının mümkünsüzlüyünü göstərmişdir. Həmçinin Qafqazda tanınmış aqronom S.N.Timofeyev Lənkəran subtropik bölgəsində çay bitkisinin becərilməsinin əksinə olmuşdur.

Bununla yanaşı aqronom F.R.Fon-Klivan Lənkəran bölgəsində çay bitkisinin becərilməsinin perspektivliyini müsbət qiymətləndirmişdir. İ.Klingen özünün "Yaxın və Uzaq Şərq xalqlarının patriarx əkinçilik ənənələri" əsərində Hindistanın, Çinin, Yaponiyanın və digər çay becərən ölkələrin və Zaqafqaziya ölkələrinin iqlim xüsusiyyətlərini araşdırarkən, göstərir ki, Alazan çayının sol sahilləri, eləcə də Zaqatala və Lənkəran bölgələri də daxil olmaqla bu əraziləri çay becərən rayonlara aid etmək olar.

Azərbaycanın Lənkəran rayonunda çay becərilməsi ilə ilk olaraq torpaq mülkiyyətçisi M.Q.Novoselov 1896-cı ildən məşğul olmuşdur. Bu məqsədlə o, Gürcüstandan (Çakvadan) çay toxumları və digər subtropik bitkiləri: nar, sitrus, feyxoa, zeytun, şərq xirniyi, bambuk və s. bitkiləri öz təsərrüfatında becərməyə başlamışdır (Hazırda bu sahə Azərbaycan Meyvəçilik və Çayçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Lənkəran çay filialında yerləşir). M.Q.Novoselov 20 il müddətində apardığı təcrübənin nəticələrini Zaqafqaziya kənd təsərrüfatı cəmiyyətinin təklifi ilə 1912-ci ildə "Rus subtropikləri jurnalında" dərc etdirmişdir. O, özünün apardığı təcrübələrinə əsasən Lənkərandə çay və digər subtropik bitkilərin yetişdirilməsinin mümkünlüyünü göstərmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, M.Q.Novoselova qədər Lənkəran bölgəsi şəraitində çaybecərmə ilə muhacir L.L.Karpoviç məşğul olmuşdur. Lakin o, çay bitkisini yetişdirməyə müvəffəq olmamışdır. Bununla da L.L.Karpoviç Lənkərandə çay bitkisinin yetişdirilməsini şübhə altında saxlamışdır.

Doğrudur, Azərbaycanın müxtəlif subtropik rayonlarında çayın yetişdirilməsi üçün M.Q.Novoselovdan daha əvvəl say göstərilmişdir. Bəzi mütəxəssislərin təkidlə Azərbaycanın Lənkəran, Zaqatala və digər rayonlarında çay əkinlərinin genişləndirilməsini səylə sübut etmək istəkləri olmuşdur. Məsələn olaraq göstərmək olar ki, M.V.Voeykov XIX əsrin ikinci yarısında yazmışdır ki, bizə qədərki dövrə nəzər saldıqda çay bitkisinin becərildiyi Suxumi, Zuqdid, Alazan, Qarabağ bölgələri kimi Lənkəran bölgəsində də çayın becərilməsinə heç bir şübhə yoxdur. K.N.Begičev göstərir ki, 1884-cü ildə V.Vedenskinin bağından bir neçə çay kolları çıxarılaraq Zaqatala mahalına göndərilmiş və orada onlar çox yaxşı bitiş vermişdir.

A.D.Rəcəblinin məlumatına əsasən, Azərbaycanın Zaqatala subtropik bölgəsində ilk çay əkinləri 1890-cı ildə olmuşdur. Laqodexi (Gürcüstan) meşə təsərrüfatına aid Zaqatala (Azərbaycan) yaxınlı-

ğündəki sahəsində meşəçi L.T.Mlakoseviç Qərbi Gürcüstandan beş çay kolunu gətirib əkməmişdir. Bu kollar 1894-cü ilin sərt keçən qışını müvəffəqiyyətlə keçirmişlər. Daha sonra XIX əsrin 90-cı illərinin sonunda da aqronom Yastrebov Zaqatalaya bir neçə çay kolunu gətirib əkməmişdir. Onlar müvəffəqiyyətlə bitiş verib, normal boy atmış və yaşıl çay yarpağı məhsulu verməyə başlamışlar. A.D.Rəcəblinin məlumatına görə bu kolların biri 1937-ci ilə qədər qalmışdır.

Azərbaycanda Sovet Hakimiyyəti dövründə çayçılığın sənaye miqyaslı inkişaf etdirilməsi gündəmə daxil edilmişdir. İlk illərdə Lənkəran və Zaqatala subtropik bölgələrində torpaqların, iqlimin, çay bitkisinin biokoloji və bəzi aqrotexniki məsələlərin öyrənilməsi səviyyəsi qənaətbəxş olmamışdır.

Zaqafqaziya sənaye miqyaslı çay plantasiyalarının salınmasına dair ÜKBP-MK-nin 31 oktyabr 1931-ci il tarixli Qərarı qəbul olunmuşdur. Bu Qərarla çayçılıq təsərrüfatının Qərbi Gürcüstandan başqa, Azərbaycan SSR-nin Lənkəran-Astara rütubətli subtropik bölgəsində inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu məqsədlə bir qrup alimlərdən ibarət komissiya yaradılmışdır. Komissiyanın tərkibinə V.N.Pokrovski, torpaqsünas M.K.Daraseyliya, iqlimşünas A.S.Tevadze və V.P.Smirnov-Loginovun iştirakı ilə Lənkəran Meşə Təcrübə Stansiyasının direktoru V.E.Şmidt də daxil edilmişdir. Komissiya 1931-ci ildə Lənkəran bölgəsinin torpaq-iqlim şəraitini tədqiq edərək, çay bitkisinin sənaye miqyaslı inkişaf etdirilməsinin mümkünlüyü qərarını vermiş və bununla yanaşı qeyd etmişlər ki, yüksək məhsul yalnız çay plantasiyalarında süni suvarmalar tətbiq etməklə mümkün olacaqdır.

Azərbaycanda çay bitkisinin elmi əsaslarla becərilməsinə demək olar ki, 1929-cu ildən başlanmışdır. Qərbi Gürcüstandan gətirilmiş çay toxumları 1928-ci ildə Ümumittifaq Bitkiçilik İnstitutunun Lənkərandə yerləşən dayaq məntəqəsində, Hirkan sahəsində səpilmişdir. A.S.Əmirşahın məlumatına əsasən ilk çay toxumları 5-8% şitil vermişdir. 1932-ci ildə Lənkəran Dayaq Məntəqəsinin Ümumittifaq Bitkiçilik İnstitutunun Bakıda yerləşən şöbəsinə verilməsi ilə əlaqədar Lənkərandə çay üzrə elmi-tədqiqat işləri ilə Torpaq Komitəsinin göstərişi ilə Lənkəran Meşə Təcrübə Stansiyası məşğul olmuşdur. A.D.Rəcəblinin məlumatına görə, 1929-cu ildə Zaqatala Dayaq Stansiyasında çay toxumlarının səpini həyata keçirilmişdir. Bölgənin nisbətən sərt iqlim şəraitinə baxmayaraq bu plantasiya son zamanlara qədər qorunub saxlanılmışdır. 1931-1932-ci illərdə Ümumittifaq Çayçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu və "Gürcüstan Çay" trestinin təşəbbüsünə Lənkəran Dayaq Məntəqəsində çay bitkisi ilə təcrübələr aparılmışdır.

Çay tinglərinin yetişdirilməsi və onların daimi yerinə əkilməsi ilə əlaqədar aqrotexniki məsələlərin elmi-tədqiqat müəssisələri tərəfindən həllini əsas götürərək Azərbaycan subtropiklərində çay plantasiyalarının salınması problemləri öz həllini tapmışdır.

1932-ci ilə qədər Lənkəran və Zaqatala bölgəsinin torpaq-iqlim şəraiti lazımı səviyyədə öyrənilməyərək qalmışdır. M.A.Əlizadənin məlumatına əsasən bu sahədə "Talış torpaqları" haqqında ilk verilmiş bəzi məlumatlarda Lənkəran-Astara bölgəsinin dağətəyi və Talış dağlarının orta hissələrinin sarı torpaqları çay bitkisinin becərilməsi üçün əlverişli sayılır. B.A.Kolopotovski 1928-ci ildə Lənkəran Təcrübə Stansiyasında apardığı tədqiqatı ilk sayılmaqla Lənkəran bölgəsində torpaqların və eyni zamanda sarı torpaqların mövcudluğunu qeyd etmişdir. Sonralar bu regionun torpaq tipi 1931-ci ildə M.N.Sobaşvili tərəfindən öyrənilmişdir. Onun müşahidələri Lənkəran sarı-podzollu torpaqlarının çay yetişdirmək üçün yararlı olduğunu sübut etmişdir. Lənkəran və Zaqatala bölgələrinin iqlim şəraiti ilk dəfə İ.V.Fiqurovski tərəfindən öyrənilmişdir. O, bu bölgələri və xüsusən də Lənkəran bölgəsini rütubətli subtropik iqlimə aid etmişdir. Bununla yanaşı uzunmüddətli yay quraqlığı olduğunu da qeyd etmişdir.

ÜKB(B)P Zaqafqaziya Regional Komitəsinin qərarı ilə "Gürcüstan-Çay" trestinin 1932-ci ildə Lənkəran rayonunda S.M.Kirov adına (indiki İstisu qəsəbəsi) Çayçılıq sovxozunu yaratmış və həmin ildə 50 hektar çay plantasiyası salınmışdır. 1933-cü ildə isə həmin rayonda "Avrora" adına ikinci

çayçılıq sovxozu yaradılmışdır. 1934-cü ildə “Gürcüstan Limon” trestinin təşəbbüsü ilə Astara rayonunda V.İ.Lenin adına çay sovxozu yaradılmışdır. 1934-cü ildən başlayaraq Lənkəran-Astara bölgəsinin kolxozlarında sənaye miqyaslı çay plantasiyalarının salınmasına başlanılmışdır. 1937-ci ildə Azərbaycan Yeyinti Sənayesi Xalq Komissarlığı nəzdində müstəqil “Azərbaycan-Çay” tresti yaradılmışdır. Bu trest ölkədə çay sənayesinin inkişafının əsasını qoymuşdur. Belə ki, çay yarpağı emal edən ilk çay fabriki Lənkəranda 1937-ci ildə istifadəyə verilərək həmin ildə 2750 kq azərbaycan çayı istehsalına nail olmuşdur.

Çayçılığın elmi əsaslar üzərində inkişaf etdirilməsi və elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi məqsədilə 1944-cü ildə Azərbaycan ET Çoxillik Bitkilər İnstitutu təşkil olunmuşdur. Bununla da Ümumittifaq Elmi-Tədqiqat Çay və Subtropik Bitkilər İnstitutunun Azərbaycan filialının adı dəyişdirilərək Lənkəran filiali adı altında yeni yaradılmış respublika institutu tərkibinə daxil edilmişdir.

Azərbaycanda çayçılığın inkişaf etdirilməsində qonşu Gürcüstan Respublikasının alimləri və mütəxəssisləri çox köməklik göstərmişlər. İstər elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasında və istərsə də yerli mütəxəssislərin hazırlanması işində onların əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. İlk növbədə onlar öz çayçı mütəxəssislərini Azərbaycana göndərmiş və onların rəhbərliyi altında torpaqlar çay plantasiyaları salmaq üçün hazırlanmış və plantasiyaları salınmışdı. Eyni zamanda çay emalının texnoloji məsələləri də öyrənilmişdir. Azərbaycanda çayçılığın inkişaf etdirilməsi, həmçinin bir sıra aqromeliorativ və mədəni-texniki tədbirlərin həyata keçirilməsi məsələləri ilə əlaqədar ardıcıl Dövlət Qərarları həyata keçirilmişdir. Məsələn 7 may 1949-cu ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin “Azərbaycan SSR-də çayçılığın daha da inkişaf etdirilməsi tədbirlərinə dair” Qərarında respublikada çay bitkisi altında sahələrin kəskin artırılması nəzərdə tutulmuşdu. Bu məqsədlə 1949-1953-cü illərdə Lənkəran-Astara və Zaqatala bölgələrində 27 min hektar çayayarı torpaq sahələri müəyyən edilmiş və onlar üç kateqoriyaya ayrılmışlar. Birinci kateqoriyaya (1330 ha) o torpaqlar daxil olmuşdur ki, onların istifadəsi qabaqcadan heç bir meliorativ tədbirlər tələb etmirdi. İkinci kateqoriyaya (10570 ha) aid olanlara əsaslı meliorativ və üçüncüyə isə şərti olaraq çay bitkisi altına alın bilən, qurutma meliorasiyası və həmçinin torpaqların su fiziki və kimyəvi tərkibini yaxşılaşdırma tədbirləri aparılmalı olan torpaqlar aiddir.

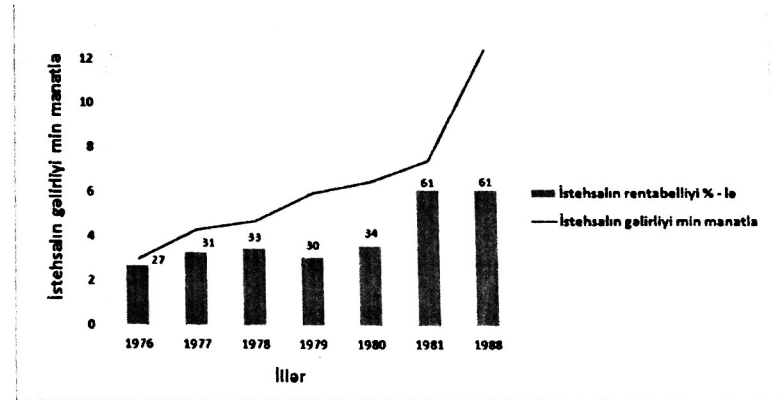
Sonrakı Dövlət Qərarlarına əsasən Azərbaycan Respublikasında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin təcridən həyata keçirilməsi nəticəsində ildən-ilə çay altında olan sahələr genişləndirilmiş və yaşıl çay yarpağının ümumi istehsalı artmışdır. Azərbaycanda çay bitkisinin sənaye miqyaslı inkişaf tarixinə nəzər saldıqda onun mərhələli olması məlum olur. Belə ki, çayçılığın intensiv və ləng inkişaf dövrləri olmuşdur.

Azərbaycan KPMK-nin və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 29 aprel 1972-ci il birgə Qərarı respublikada çayçılığın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu Qərar çayçılığın ixtisaslaşması və təməkləşməsinə yönəlmişdir. Respublikada IX-X beşilliklərdə ixtisaslaşdırılmış çayçılıq sovxozlarının təşkili istehsalat göstəricilərinin kəskin yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur. Çay plantasiyalarının məhsuldarlığı orta hesabla 23-25-dən 50-90 sen/ha-ya qədər, ümumi yarpaq yığıcı isə respublika üzrə 2,5-4,0 dəfə artmışdır. 1970-1980-ci illərdə Astara rayonunda Lovain, Lənkəran rayonunda Xanbulançay su anbarları, Lənkəran çayı üzərində sututan tikilərək istifadəyə verilmişdir.

Bütün qeyd edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi 1980-ci ildə respublikada 1970-ci ilə nisbətən 2,2 dəfə çox olmaqla 23 min ton yaşıl çay yarpağı tədarük edilməsinə və məhsuldarlığın 7,0 sen/ ha artaraq, orta hesabla 34 sen/ ha çatmasına imkan vermişdir.

Ölkədə 1984-1985-ci illərdə çay plantasiyalarının sahəsinin 13,4 min hektara çatdırılması, çay yarpağı istehsalının isə ildə 34 min tonu ötməsi, bundan da 8,5 min ton keyfiyyətli azərbaycan çayı əldə edilməsi mümkün olmuşdur. Eyni zamanda çay yarpağını emal edən 14 və çay çəkib-bükən 2 fabrikin

tikilməsi, ildə 45 min ton yaşıl çay yarpağı emal olunmasına imkan yaratmışdır. Bununla yanaşı, çay yarpağı istehsalının səmərəliliyi 64% və əldə edilən gəlir isə 16 milyon manatı ötmüş idi. Çay emal edən fabriklər isə azərbaycan çayı istehsalından 52 milyon manat dəyərində məhsul buraxılışına nail olmuşdur. Həmin dövrdə manatın dollara olan nisbətini təxminən 70 qəpiyin 1 dollara bərabər olmasını nəzərə almaqla, çayçılığın ölkəyə nə qədər gəlir gətirdiyi aydın görünür. Çay becərmə və çay emalı ilə bölgədə 65-70 min adam məşğul idi və ölkə əhalisinin çay məhsullarına olan tələbatının 65-70%-i yerli çay istehsalı hesabına (7,5-8,5 min ton) ödənilirdi (Şəkil 1).

Şəkil 1. Azərbaycan SSR-də çay yarpağı istehsalının iqtisadi səmərəliliyi (1976-1988-ci illər)

Beləliklə, respublikada çayçılığın bərpası və intensivləşdirilməsi hesabına çay becərilməsi və çayçılıq sənayesi kənd təsərrüfatının daimi gəlirli sahəsinə çevrilmişdir.

Azərbaycanda 1988-1994-cü illərdə baş verən məlum hadisələr kənd təsərrüfatının digər sahələrinə olduğu kimi, çayçılığa da öz neqativ təsirini göstərmişdir. Bazar iqtisadiyyatına keçid ərəfəsində çay becərilməsi və çay emalı ilə məşğul olanlar maddi-texniki və təşkilati cəhətdən bir sıra çətinliklərlə üzləşmələri səbəbindən çay plantasiyalarında aqrotexniki xidmət işləri dayandırılmış və baxımsızlıq üzündən küllü miqdarda çay kolları quruyub sıradan çıxmışdır.

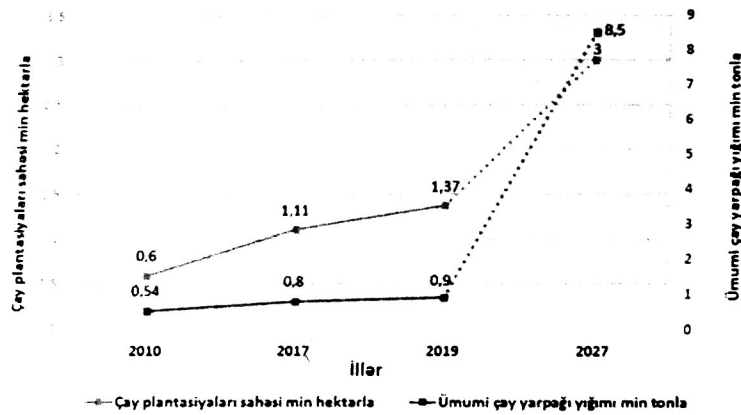
Son illərin statistik məlumatlarına əsasən ölkədə vaxtilə mövcud olan (13,4 min ha) çay plantasiyalarının 90%-dən çoxu təcridən sıradan çıxmışdır. Hazırda ölkə əhalisinin çaya olan ehtiyacı əsasən xaricdən idxal olunan çaylar hesabına ödənilir.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikası Prezidenti möhtərəm cənab İlham Əliyevin kənd təsərrüfatı sahəsində bir sıra ardıcıl Sərəncamları və Dövlət Proqramlarının həyata keçirilməsi hesabına qeyri-neft sektorunun inkişafına güclü təkan verməklə ölkədə kənd təsərrüfatının demək olar ki, bütün sahələrinin o cümlədən çayçılığın inkişafı üçün əlverişli şərait yarannmışdır.

Aparılan elmi-tədqiqat işləri nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, əsas hissəsi Lənkəran iqtisadi rayonunun payına düşməklə ölkədə 21 min hektara yaxın ərazinin təbii iqlim şəraiti torpaqların mövcud vəziyyəti çay bitkisinin yetişdirilməsinə imkan verir.

Hərgah 2010-cu ildə ölkəmizdə ümumi çay plantasiyalarının sahəsi 587 hektara, yaşıl yarpaq məhsul istehsalı 545 tona düşmüşsə də, bu vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün 2016-cı ildən başlayaraq çayçılığın inkişafına, məhsul istehsalçılarının marağının artırılması istiqamətində görülən tədbirlər sayəsində 2017-ci ildə çay plantasiyalarının sahəsi 2010-cu ilə müqayisədə 2 dəfə

artaraq 1114,3 hektara, yaşıl yarpaq məhsul istehsalı isə 42,2% artaraq 775,2 tona çatmışdır. Sonrakı illərdə də bu artım davam edəcəkdir (Şəkil 2).

Şəkil 2. Azərbaycanca çayçılığın perspektiv inkişaf dinamikası (2010-2027-ci illər)

Göstərmək lazımdır ki, çayçılığın inkişafının təşkilinin, çay istehsalının tənzimlənməsinin və çay məhsullarının keyfiyyətinin təmin edilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edən "Çayçılıq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi ölkədə çayçılığın inkişafı üçün əlverişli mühit yaratmışdır.

Dünyada çayçılığın inkişafı meyillərinə nəzər saldıqda məlum olur ki, hazırda Çin, Hindistan, Keniya, Şri-Lanka, Türkiyə və İndoneziya dünyanın çay istehsal edən ən böyük ölkələridir. Bu ölkələrdən Çin Xalq Respublikası istehsal edilmiş çay məhsullarından hər il xaricə 300-350 min ton çay ixrac edir. Dünya bazarlarındakı paylarını artırmaq, yeni bazarları öyrənmək və yeni çay brendlərini formalaşdırmaq məqsədi ilə bu ölkədə 157 iri çay şirkətinin və 34 elmi tədqiqat institutunun iştirakı ilə Çin Çay İstehsalçıları Assosiasiyası yaradılmışdır.

Dünyada çay istehsalının həcminə görə ikinci yerdə qərarlaşmış Hindistanda yerli əhali çay içkisindən geniş istifadə etdiyi üçün istehsalın 70 %-i daxili tələbatın ödənilməsinə yönəldilir və beynəlxalq bazarlara təxminən 200 min ton çay çıxarılır.

Kenyada çay istehsalçılarının 90%-nin plantasiyalarının ərazisinin 0,4 hektardan az olmasına baxmayaraq, yüksək yarpaq çıxımına malik sortlardan istifadə olunması hesabına 2013-cü ildə bu ölkə dünya bazarına 370 min ton çay ixrac edir.

Çay yarpağının istehsal həcminə görə dünyada dördüncü yeri tutan Şri-Lankada "Seylon çayı" brendi altında qara, yaşıl və ağ seylon çayları istehsal edilir.

Türkiyə respublikasında çay bitkisi, əsasən Qara dəniz sahillərində yerləşən Rize vilayətində yetişdirilir. Çay yarpağı istehsalının həcmində qara çay sortlarının böyük payı vardır. Yerli bazarın qorunması məqsədi ilə ölkəyə idxal olunan çaylara 145 % gömrük rüsumu tətbiq edilir.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafı, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər, ənənəvi kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafında mühüm nəticələr əldə etməyə imkan vermişdir. Ölkəmizin əlverişli torpaq-iqlim şəraiti, mövcud işçi qüvvəsi, emal sənayesi müəssisələrinin xammala tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi

imkanları və mövcud ixrac potensialı aqrar sahənin daha da inkişafına əlverişli şərait yaratmışdır.

Azərbaycanda çay içkisinə olan tələbatın sürətlə artması və özünəməxsus çay istehlakında mövcud ənənələr, bu əvəzsiz içkinin əhalinin həyatında xüsusi rolunu daha aydın göstərir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında çayçılığın inkişafına dair 2018-2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nda təsbit edilmiş məqsəd ölkədə quru çaya olan tələbatın əsasən yerli məhsul hesabına ödənilməsi, çay emalı müəssisələrinin xammal təminatının yaxşılaşdırılması, emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi, çay məhsullarının ixracının artırılması və kənd əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün çayçılığın inkişafını stimullaşdırmaqdan ibarətdir.

Dövlət Proqramının icrası ilə əlaqədar bir sıra vacib sayılan məsələlərinin həlli üzrə fəaliyyətlər göstərilmişdir.

İl növbədə institusional tədbirlərin həyata keçirilməsi; çayçılıqda normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi; çayçılıq sahəsində elmi təminatın və kənd potensialının gücləndirilməsi; infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması; innovativ texnologiyaların tətbiqi; çay istehsalı və emalı sahələrinə yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi və digər vacib məsələlərin icrası xüsusi olaraq qeyd edilmişdir.

Azərbaycanda çayçılığın inkişafı sahəsində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan əsas vəzifələr vurğulanmışdır.

Çay bitkisinin əkin sahələrinin genişləndirilməsi və intensiv becərmə texnologiyasının tətbiqi hesabına çay istehsalının artırılması; mövcud çay emalı müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası, modernləşdirilməsi, mütərəqqi texnika və texnologiyalar əsasında yeni çay emalı müəssisələrinin yaradılmasının təşviqi; çay məhsulları üzrə idxalın əvəzlənməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. məsələlər Dövlət Proqramında öz əksini tapmış və onların icrasının maliyyələşdirilmə mənbələri göstərilmişdir.

Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi Azərbaycanca çayçılıq sahələrinin inkişaf etdirilməsinə, rəqabətin qorunmasına, çaya olan daxili tələbatın ödənilməsinə və idxaldan asılılığın azaldılmasına, çay emalı məhsullarının ixracının və çayçılıqla bağlı digər sahələrin inkişafına və çay becərən rayonların əhalisinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına təsir göstərməklə ölkənin ümumi aqrar potensialını gücləndirilməsinə istiqamətlənmişdir.

Dövlət Proqramının icrası nəticəsində ölkədə 2027-ci ilədək çay plantasiyası sahələrinin 3000 hektara, yaşıl çay yarpağı yığımının 8,5 min tona çatdırılması nəzərdə tutulur.

Qarşıda qoyulmuş məsələlərin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar aidiyyəti nazirliklər, dövlət komitələri təşkilatlar tərəfindən çayçılığın inkişafı üzrə bir sıra institusional tədbirlərin (normativ hüquqi bazanın yaradılması, beynəlxalq tələblərə cavab verən standartların uyğunlaşdırılması, daxili bazarın qorunması, kiçik fermer təsərrüfatlarının könüllülük əsasında kooperasiyasının təşviqi, mütərəqqi sığorta mexanizminin yaradılması və l. a) həyata keçirilməsinə nail olunmasıdır.

Çayçılıq sahəsində elmi təminatın və kənd potensialının gücləndirilməsini təmin etmək məqsədi ilə İqtisadiyyat, Kənd təsərrüfatı, Maliyyə, Elm və Təhsil nazirlikləri və Elmin inkişafı fondu, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası qarşısında konkret tapşırıqlar qoyulmuşdur.

Dövlət Proqramında çayçılığın infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması üçün Nazirlər Kabineti, İqtisadiyyat, Kənd təsərrüfatı və digər əlaqədar nazirliklər, Dövlət Komitələri, Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi, Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC, Yerli İcra Hakimiyyəti orqanları və l.a müvafiq təşkilatlar çay məhsullarının keyfiyyətinin beynəlxalq standartların tələblərinə uyğunluğu və sertifikatı üçün laboratoriyaların maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, müasir labora-

toriyaların yaradılması və beynəlxalq akkreditasiyadan keçirilməsi, yeni örazilərdə çayayararlı torpaqların müəyyənləşdirilərək əkin döviyyəsinə cəlb edilməsi üçün tədbirlər görülməsi, çayçılıq rayonlarında çay sahələrinin su təminatının yaxşılaşdırılması və yeni sahələrin əkin döviyyəsinə cəlb edilməsi üçün təsərrüfat obyektlərinin təmiri, bərpası, yenidən qurulması və tikintisi (Viləşçay su anbarının 2-ci növbəsinin, Boladıçay, Viravulçay və digər su anbarlarının tikintisi), çay emalı müəssisələrinin elektrik, qaz, su ilə təchizatı və digər infrastruktur sistemlərinə qoşulmasının təmin edilməsi tapşırılmışdır.

Dövlət Proqramında 2018-2027-ci illər ərzində çayçılıq sahəsində dövlət dəstəyi tədbirlərində İqtisadiyyat Nazirliyi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Yerli İcra Hakimiyyəti Orqanları və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və digər əlaqədar Nazirliklər, Dövlət Komitələri, Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC və s. mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi yolu ilə çayçılıq təsərrüfatlarının yaradılmasının dəstəklənməsi, fermerlər üçün müasir aqrotexniki, aqrokimyəvi, bitki mühafizəsi, logistika və sair sahələrdə məsləhət xidmətlərinin təşkili, tinglik müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi, ixtisaslaşdırılmış yeni təsərrüfatlar yaradılmasının dəstəklənməsi (Kənd Təsərrüfatı və İqtisadiyyat Nazirlikləri), ölkədə çay istehsalı və emalı sahələrinə yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi istiqamətində tədbirlər görülməsi (İqtisadiyyat və Kənd Təsərrüfatı Nazirlikləri), müasir suvarma sistemlərinin tətbiqinin təşviqi edilməsi (Kənd Təsərrüfatı, İqtisadiyyat Nazirlikləri, Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC), Çayçılıq sahəsinin texnika, maşın və mexanizmlərlə təminatının yaxşılaşdırılması (Kənd Təsərrüfatı, Maliyyə Nazirlikləri), çay plantasiyalarının mineral və üzvi gübrələrlə təminatının yaxşılaşdırılması (Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi), çay emalı müəssisələrinin fəaliyyətinin mütərəqqi texnika və texnologiyalar əsasında bərpası və yeni emal müəssisələrinin yaradılmasının dəstəklənməsi, çay məhsullarının çeşidinin artırılmasının təşviqi və dəstəklənməsi (Kənd Təsərrüfatı, İqtisadiyyat, Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi, Yerli İcra Hakimiyyəti Orqanları və s.) məsələləri tapşırılmışdır.

Çayçılıq sahəsində marketing fəaliyyətinin gücləndirilməsi və ixracın təşviqi məsələləri İqtisadiyyat, Kənd Təsərrüfatı Nazirlikləri, "Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı" ASC, "ABAD" publik hüquqi şəxs, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası, Nazirlər Kabineti və bir sıra digər əlaqədar Nazirliklərə, Yerli İcra Hakimiyyəti Orqanlarına, İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinə tapşırılmışdır.

Beləliklə, ölkədə çaya olan tələbatın getdikcə artması, onun məhsullarından təbətdə və yeyinti sənayesində geniş istifadə olunması və eyni zamanda çayçılıq təsərrüfatının yüksək rentabelliği ilə respublikamızda çayçılığın inkişafının aktuallığı aydın göstərilmişdir. Digər tərəfdən çay plantasiyalarının təbiəti mühafizə, havatəmizləmə və sanitariya-gigiyena baxımından misilsiz əhəmiyyəti bu sahənin kənd təsərrüfatında xüsusi rolunu bir daha yüksəltmiş və çay plantasiyalarının genişləndirilməsini, məhsuldarlığının artırılmasını zəruriyyətini irəli sürmüşdür.

Bütün bunlar respublikamızda çayçılığa yararlı torpaqların hərtərəfli öyrənilməsi, çay bitkisinin becərilməsindəki 80 ildən çox təcrübənin, çayçılığın bərpası və inkişafına yönəldilmiş elmi-istehsalat, təsərrüfat-təşkilati tədbirlər kompleksinin işlənilməsi və hazırlanması əsasında respublikada çayçılığın inkişaf etdirilməsini qarşıya qoyulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, AMEA-Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi və Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Meyvəçilik və Çayçılıq İnstitutunun Lənkəran çay filialı ilə müştərək apardıqları elmi axtarışlar nəticəsində 2019-cu ildə ilk dəfə klon seleksiyası üsulundan istifadə olunaraq yüksək yaşıl yarpaq məhsulu və ən yüksək keyfiyyətə malik olan 4 yeni çay sortu Dövlət Sort Sınağından müvəffəqiyyətlə keçərək rayonlaşdırılmışdır. Bu çay sortları ("Fərmançay", "Lənkəran", "Xəzər",

"Fərmançay çəhrayı") zoğomələgətirmə intensivliyi, yarpaq ayası səthinin ölçüsünə görə nəzarət variantını (rayonlaşdırılmış "Azərbaycan-2" çay sortundan) çox üstələyir.

Ən əsası yeni yaradılmış sortlarının yaşıl çay yarpağı məhsuldarlığına görə bu zamana qədər respublikada rayonlaşdırılmış "Azərbaycan-2" sortundan 80%-dən artıq məhsul verdiyi və kompleks aqrotexniki qulluq nəticəsində hektardan məhsuldarlığının 12-15 tondan çox olduğu müəyyən edilmişdir.

Beləliklə, Dövlət Proqramında göstəriləyi kimi ölkədə yeni çay plantasiyaları müasir tələbatı cavab verən, ən yüksək keyfiyyətə malik və məhsuldar çay sortları hesabına salınmalıdır. Qarşıda qoyulan məqsədin həyata keçirilməsi yaradılmış yeni çay sortlarının vegetativ üsulla artırılaraq yekcins yüksək keyfiyyətli və məhsuldar tingləri hesabına mümkün olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Али-заде М.А. Физиология чайного куста. Баку, изд-во АН Аз. ССР, 1964 г., 221 стр.
2. Бахдадзе К.Е. История чая в СССР. Тбилиси, изд-во АН Груз. ССР, 1955 г., 80 стр.
3. Кулиев Ф.А. Культура чая в Азербайджане. Баку, изд-во "Elm", 1993 г., 270 стр.
4. Кулиев Ф.А. Орошение чайных плантаций. Баку, изд-во "EcoPrint", 2016 г. 256 стр.
5. Чхаидзе Г.И., Микеладзе А.Д. Чаеводство. Москва, изд-во "Колос", 1979 г., 356 стр.
6. Эмир-Шах А.С. Культура чая в Азербайджане. Баку, изд-во «Азернешур», 1959 г.
7. Quliyev F.A., Quliyev R.F. Çayçılıq. Bakı, "İndiqo" nəş., 2014, 559 səh.

AZƏRBAYCANDA ÇAYÇILIĞIN TARİXİ ASPEKTDƏN İNKİŞAFI, İQTİSADI SƏMƏRƏLİYİ VƏ PERSPEKTİVLİYİ

F.A.QULİYEV¹, A.T.QURBANOVA²

¹AMEA-nın Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi; ²Lənkəran Dövlət Universiteti

Məqalədə Azərbaycanda çay təsərrüfatının, sənayesinin yaranma tarixi, iqtisadi səmərəliliyi, inkişaf yolları və perspektivləri araşdırılır. Azərbaycanın Lənkəran-Astara və Zaqatala-Balakan subtropik bölgələrində çay yetişdirmək üçün ilk cəhdlərin XIX əsrin sonlarına aid olduğu qeyd olunur. Çayçılığın sənaye miqyaslı inkişafı isə XX əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir. Çayçılıq və çay sənayesinin inkişafında elmin rolu və Azərbaycanda ümumiyyətlə çayçılığın perspektivliyi və bu sahənin inkişaf etdirilməsində Dövlət Proqramlarının yerinə yetirilməsi vəziyyəti təhlil edilir. Qeyd edilir ki, 2010-cu ildə ölkəmizdə ümumi çay plantasiyalarının sahəsi 587 hektara, yaşıl yarpaq məhsul istehsalı 545 tona düşmüşsə də, bu vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün 2016-cı ildən başlayaraq çayçılığın inkişafına, məhsul istehsalçıların marağının artırılması istiqamətində görülən tədbirlər sayəsində 2017-ci ildə çay plantasiyalarının sahəsi 2010-cu ildə müqayisədə 2 dəfə artaraq 1114,3 hektara, yaşıl yarpaq məhsul istehsalı isə 42,2% artaraq 775,2 tona çatmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında çayçılığın inkişafına dair 2018-2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nın icrası nəticəsində ölkədə 2027-ci ilədək çay plantasiyası sahələrinin 3000 hektara, yaşıl çay yarpağı yığımının 8,5 min tona çatdırılması nəzərdə tutulur. AMEA-Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi və Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Meyvəçilik və Çayçılıq İnstitutunun Lənkəran çay filialı ilə müştərək apardıqları elmi axtarışlar nəticəsində 2019-cu ildə ilk dəfə klon seleksiyası üsulundan istifadə olunaraq yüksək yaşıl yarpaq məhsulu və ən yüksək keyfiyyətə malik olan 4 yeni çay sortu rayonlaşdırılmışdır. Bu çay sortları ("Fərmançay", "Lənkəran", "Xəzər", "Fərmançay çəhrayı") zoğomələgətirmə intensivliyi, yarpaq ayası səthinin ölçüsünə görə nəzarət variantını (rayonlaşdırılmış "Azərbaycan-2" çay sortu) üstələyir. Yeni yaradılmış sortların yaşıl çay yarpağı məhsuldarlığına görə respublikada rayonlaşdırılmış "Azərbaycan-2" sortundan 80%-dən çox məhsul verdiyi və kompleks aqrotexniki qulluq nəticəsində hektardan məhsuldarlığının 12-15 tondan artıq olduğu müəyyən edilmişdir. Beləliklə, Dövlət Proqramında qarşıda qoyulan məqsədin həyata keçirilməsi yaradılmış yeni çay sortlarının vegetativ üsulla artırılaraq yekcins yüksək keyfiyyətli və məhsuldar tingləri

hesabına mümkün olacaqdır.

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ, ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПРОДУКТИВНОСТЬ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЧАЕВОДСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ф.А.ГУЛИЕВ¹, А.Т.ГУРБАНОВА²

¹*Ленкоранский региональный научный центр НАНА;*

²*Ленкоранский Государственный Университет*

В статье рассматриваются пути развития и перспективы чайной отрасли в Азербайджане, указываются попытки возделывания чая отдельными землепользователями и любителя. Первые попытки возделывания чая в Ленкяранско-Астаринской и Закалато-Белоканской субтропических зонах Азербайджана относятся к концу XIX века, а промышленное развитие чаеводства в республике начинается с 30-х годов XX столетия. Приводится роль науки в развитии чаеводства к чайной промышленности, а также перспективы чаеводства в Азербайджане. Анализируются почвенно-климатические условия Ленкорано-Астаринской и Закалато-Белоканской субтропических зонах, с целью промышленного развития этой влажной отрасли сельского хозяйства республики. Отмечается, что в 2010-ом году общая площадь чайных плантаций в нашей стране сократилась до 587 га, а производство продукции из зеленых листьев сократилось до 545 тонн, но благодаря принятым в 2017-ом году мерам по преодолению этой ситуации, начиная с 2016-го года, благодаря принятым мерам в направлении развития выращивания чая и повышения заинтересованности производителей продукции площадь чайных плантаций увеличилась вдвое по сравнению с 2010-ым годом до 1114,3 га, а производство зеленого листа увеличилось на 42,2%, достигла 775,2 тонн. В результате реализации «Государственной программы развития чайного хозяйства в Азербайджанской Республике на 2018-2027-ые годы», утвержденной Указом Президентом Азербайджанской Республики от февраля 2018-го года, к 2027-му году ожидается увеличение площади чайных плантаций в стране до 3000 га. сбора зеленого чая до 8,5 тысячи тонн. В 2019-ом году в результате совместных научных исследований, проведенных НАНА-Ленкоранским региональным научным центром с Ленкяранским чайным филиалом Азербайджанского научно-исследовательского института плодородия и чаеводства, впервые с использованием метода клонирования были выведены и районированы 4 новых сорта чая с высокой урожайностью зеленого листа и высочайшим качеством. Эти сорта чая («Ферманчай», «Ленкорань», «Хазар», «Ферманчай розовый») намного превосходят контрольный вариант (районированный сорт чая «Азербайджан-2») по интенсивности стеблеобразования и по размерам площади листа. Определено, что вновь созданные сорта превосходят районированный сорт «Азербайджан-2» по листовой продуктивности зеленого чая более 80%, и в результате комплексного агротехнического ухода урожайность с гектара превышает 12-15 тонн. Таким образом, достижение поставленной в Государственной программе цели станет возможной за счет качественных и продуктивных саженцев новых сортов чая, созданных вегетативным размножением.

*Çapa təqdim etmişdir: Abdullayev Abidin, a.e.ü.f.d., dosent
Redaksiyaya daxil olma tarixi: 17.10.2022.*

Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 14.11.2022.

Çapa qəbul edilmə tarixi: 10.12.2022.